

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՔՍԵՆՈՓՈՆՅԱՆ «ՀՆՂԻԿ»-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍԵՊԱԳՐԱՅԻՆ ԷԹԻՈՒՆԻՆ

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկը թեպետև լիովին արժանահավատ պատմական սկզբնաղբյուր չի համարվում, այսուհանդերձ որոշ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. VII դ. վերջերից մ.թ.ա. VI դ. վերջերն ընդգրկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձի վերաբերյալ: «Կյուրոպեդիա»-ի նկատմամբ դրսևորվող թերահավատության պատճառներից մեկն էլ եղել է նրանում «Հնդիկ» թագավորի հիշատակումը՝ որպես ժամանակաշրջանի իրադարձությունների մասնակից:¹ Կարծում ենք, որ «Հնդիկ»-ի և «Հնդկաց» երկրի վերաբերյալ Քսենոփոնի հաղորդումներն իզուր են թերագնահատվել՝ մասնավորապես հայագիտության տեսանկյունից: Բանն այն է, որ դրանցից միայն մեկն է, որ վերաբերում է իրական Հնդկաստանին, ավելի ճիշտ, նրա Սինդ նահանգին՝ Ինդոս գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Քսենոփոնի այդ հաղորդումը Կյուրոսի նվաճումները նկարագրող դրվագից է, որն սկսվում է հետևյալ կերպ. «Նա տիրեց քակտրիացիներին և *հնդիկներին* և կիլիկեցիներին, ինչպես նաև սակերին և պարթևացիներին և մագդոններին և բազում այլ ազգերի»:² Իրականում այս հաղորդման մեջ ի նկատի է առնված Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Աքեմենյան աշխարհակալությունը: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. Vդ. վերջերի և մ.թ.ա. IVդ. սկիզբների Աքեմենյան աշխարհակալության արևելյան շատ ժողովուրդների ոչ թե Կյուրոսն էր նվաճել, այլ նրա հաջորդները: Դրանց թվում էին նաև իրական հնդիկները՝ Սինդ (պարսկերեն՝ Հինդ) երկրի բնակիչները: «Հնդիկ»-ի («Հնդկ» թագավորի), նրա մարդկանց և նրա երկրի վերաբերյալ Քսենոփոնի մյուս հաղորդումները մեր ուշադրությունն ուղղորդում են ոչ թե դեպի Հնդկաստան, այլ Առաջավոր Ասիա:

Ասորեստանի թագավորի հակամարական գործունեության սկիզբը Քսենոփոնը ներկայացնում է այս կերպ. «Ուստի նա ատրեանդակ ուղարկեց իր բոլոր հպատակներին, զույգ փոյուզացիներին, պարթևացիներին, *հնդիկներին*, կարիացիներին և կիլիկեցիներին՝ մեղացիների և պարսիկների դեմ զրպարտիչ մեղադրանքներով»:³ Ինչպես տեսնում ենք, «հնդիկ»-ների հետ միասին հիշատակված բոլոր ժողովուրդները բնակիչներն են Առաջավոր Ասիայի: Դրանք Ասորեստանի թագավորին հպատակ Սիջագետքի և Ասորիքի (լայն առումով) ժողովուրդներն են և բնակիչները Փոքր Ասիայի և

¹ «Կյուրոպեդիա»-ն արևելահայ գրական լեզվով թարգմանած Ս. Կրկյաշարյանը համարիտ է շատ հայազետեների, ովքեր այն համարել են բարոյախոսական-քաղաքական վեպ, այդուհանդերձ նրա հիմքում տեսնում են պատմական հավաստի դեպքեր: Նա ավելացնում է. «Հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներին և քաղաքական դեպքերին վերաբերող մասերը հիմնված են պատմական ստույգ տվյալների վրա և միանգամայն արժանահավատ են: Անկասկած, Քսենոփոնը Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները քաղել է 10 հազարի հետ Հայաստանի միջով նահանջելիս»: (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, այսուհետև՝ Կյուրոպեդիա, Եր., 2000, էջ 403-404):

² Xenophon, Cyropaedia (այսուհետև՝ Xen., Cyr.) with an English transl. by W. Miller, The Loeb Classical Library, vol. I-II, London, 1914, I, 1, 4 (Կյուրոպեդիա, էջ 5):

³ Xen., Cyr., I, V, 2 (Կյուրոպեդիա, էջ 35):

արևմտյան Իրանի: Բնականաբար, սրանց շարքում հայտնված «Հնդիկ»-ները ևս, սրանց մեջ, լինելու էին ոչ թե Հնդկաստանի, այլ Առաջավոր Ասիայի բնակիչներ: Այլ-քի է զարմում այն հանգամանքը, որ թվարկված երկրների շարքում բացակայում են առաջավորասինական մեկ այլ երկրի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները, մասնավորապես որ տա այն միակ երկիրն էր, որը անմիջական հարևան էր թե՛ Ասորեստանի թագավորությունը կազմած Սիջագեոքին ու Ասորիքին, թե՛ Փոքր Ասիային ու Իրանին: Ըստ այսմ, հարց է ծագում. արդյոք հենց այստեղ՝ Հայկական լեռնաշխարհում չէ՞նք բնակվում «Կյուրոպեդիա»-ի այս և հաջորդ հաղորդումներում հիշատակված «Հնդիկ»-ները և «Հնդիկ» թագավորը:

Հ.Մանանդյանը, հավատ չընծայելով քսենոփոնյան «Հնդիկ»-ին Հնդկաստանի թագավոր համարող տեսակետին, կարծում էր, որ այն «աղճատված» ընթերցված է: «Ավելի քան հավանական է, - գրում է նա, - որ Դոսոց-ը պետք է ուղղել և կարդալ Σινδοց, որ նշանակում է սինդ կամ սինդերի թագավոր... Կյուրոպեդիայի վերոհիշյալ հատվածի մեջ հիշատակված են, ըստ իս, ոչ թե հնդիկները, այլ սինդերը, որոնք ինչպես հայտնի է, հենց Կյուրոս Մեծի ժամանակ (550-529 մեր թվ. առաջ) հզոր և հարուստ ժողովուրդ էին և ապրում էին այժմյան Անապայի շրջանում»:⁴ Որ «Հնդիկ»-ի թագավորությունը հեռու Հնդկաստանում գտնվել չէր կարող, տեղին է նկատել Հ. Մանանդյանը: Բայց այն սինդերի երկրում՝ սևծովյան Անապայի շրջանում ևս գտնվել չէր կարող: Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհում բնակված խաղաղյաների և «Հնդիկ»-ի փոխհարաբերությունների մասին դա են վկայում: Ըստ Քսենոփոնի՝ խաղաղյաները «նշտապես կա՛ն կողոպուտում են զբաղվել, կա՛ն վարձով ծառայել են երբեմն Հնդկաց թագավորի մոտ, որի մասին ասում են, թե շատ ոսկիներ ունի, երբեմն նաև Ասայուագեսի մոտ»:⁵ Աստուագեսը Մարաստանի (Մեդիա) թագավորն էր, բայց իրականում ոչ թե նախորդել է, այլ հաջորդել է Կիաքսարեսին:

Խաղաղյաները Հայկական լեռնաշխարհից սինդերի երկիր հասնելու համար նախ պետք է դուրս գային Մև ծովի հարավարևմտյան ափ, այնուհետև ծովի արևելյան ափով շարունակելով ճամապարհը՝ պետք է անցնեին Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան, նրանից այն կողմ՝ Մև ծովի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Անապայի շրջան մտնելու համար: Դժվար թե խաղաղյաները նպատակադրվեին սինդերի երկիր գնալ վարձով ծառայելու համար, որովհետև թե՛ այնտեղ հասնելիս, թե՛ այնտեղից վերադառնալիս ստիպված կլինեին անցնելու մի շարք բարդարթու ցեղերի՝ վտանգներով լի երկրներով: Ի նկատի առնենք, որ վարձկաններն ի վերջո նախատեսում էին տուն վերադառնալ, ուստի կնախընտրեին ծառայել մի այնպիսի երկրում, որը մոտ էր իրենց երկրին, իսկ այնտեղ տանող ճամապարհները քաջ հայտնի էին և համեմատաբար անվտանգ:

Խաղաղյաների և հնդկաց թագավորի փոխհարաբերությունների մասին Քսենոփոնը խոսում է նաև մարական գորավար պարսիկ Կյուրոսի (ապագա Կյուրոս Մեծի) և «Հնդկաց» թագավորի դեսպանների հանդիպման առիթով: «Կյուրոպեդիա»-ի համապատասխան հատվածն է. «Կյուրոսը երբ լսեց, թե խաղաղյաները հաճախ գնացել են հնդկաց թագավորի մոտ և հիշելով, որ նրա մոտից դեսպաններ են եկել Մեդիա՝ այստեղի իրավիճակին ծանոթանալու համար, որից հետո նրանք մեկնել էին քշմամու (ասորեստանցիների-Ս.Պ.) մոտ, նրանց դրությամբ ևս ծանոթանալու համար, ցանկացավ, որ հնդիկը լսի իր մոտ կատարված դեսպերի մասին»:⁶

⁴ Հ.Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Եր., 1944, էջ 28:

⁵ Xcn., Cyp., III, II, 25 (Կյուրոպեդիա, էջ 114):

⁶ Xcn., Cyp., III, II, 27 (Կյուրոպեդիա, էջ 114):

Ըստ Քսենոփոնի՝ Ասորեստանի և Մարաստանի միջև ծագած առճակատման առթիվ Մարաստանի Կիաքսարես արքայի մոտ ժամանած «հնդիկ» պատվիրակները նրան ասում են. «Ժնջի՞ց սկսվեց պատերազմը մեդացիների և ասորեստանցիների միջև: Զեզ լսելուց հետո,- շարունակեցին նրանք,- արքան («հնդիկ»-ը - Ս.Պ) պատվիրեց մեկնել Ասորեստանի թագավորի մոտ և նույնը հարցնել նրան: Վերջում նա մեզ պատվիրեց կողմերին ասել, որ հնդկաց արքան որոշելուց հետո, թե ով է արդարացի, կմիանա անիրավված կողմին»:⁷ Իսկ Կյուրոսը, դիմելով «հնդիկ» պատվիրակներին, ասում է. «Հաղորդե՛ք Հնդկաց արքային..., որ եթե Ասորեստանի թագավորը համարում է, որ մենք նրա հանդեպ անարդար ենք, ապա մենք՝ որպես դատավոր, ընտրում ենք հնդկաց արքային»:⁸ Այստեղ բերված վկայություններից պարզվում է, որ «հնդիկ»-ը՝ «հնդկաց» թագավորը, իշխել է մի երկրում, որը բավականին մոտ է գտնվել ոչ միայն Մարաստանին, այլև Ասորեստանին և խալդայների երկրին, իսկ ինքը՝ «Հնդիկ»-ը, եղել է հարուստ (շատ ոսկիներ է ունեցել), ունեցել է ուժեղ բանակ՝ բաղկացած ոչ միայն տեղական ուժերից, այլ նաև վարձկան խալդայներից:⁹

Խալդայները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում, որտեղ նրանց հիշատակն են պահել Ճորոխի միջին հոսանքի շրջանի *Խաղառյ ձոր* և Կարին գավառի *Խաղառյ առիծ* տեղանունները:¹⁰ Ընդ որում, խալդայների երկրին մոտ գտնված «Հնդիկ»-ի երկիրը հարևան էր նաև մեդացիների երկրին (Մարաստանին), որովհետև այստեղ այցելելուց հետո էին «Հնդիկ»-ի պատվիրակներն անցել Ասորեստան:¹¹

Ուշագրավ է հետևյալ հանգամանքը ևս: Խալդայները վարձով ծառայում էին ոչ միայն «հնդիկ»-ի երկրում և Մեդիայում (Մարաստան), այլև Արմենիայում՝ նախկին Ուրարտու/Արմինիայում: Իր «Ամարասիս»-ում հունական 10000-անոց զորքի նահանգը նկարագրելիս Քսենոփոնը հաղորդում է, որ Միջագետքից Հայկական լեռնաշխարհ մտած հույները, երբ հասել էին Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս) գետին, «Լուսաբացին գետի այն կողմը նրանք նկատեցին սպառազինված հեծյալների, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև քլուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հեղիններին Արմենիա դուրս գալ: Սրանք Օրոնտասի (Երվանդ սատրապի-Ս.Պ) և Արտուխասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան: Ասում էին, թե խալդայները ազատ են և խիզախ...»:¹²

Եթե խալդայները որպես վարձու զինվոր կարող էին ծառայել ոչ միայն «հնդկաց» երկրում և Մարաստանում, այլև Արմենիայում, որը հունական Բյուրի նահանգի ժամանակ Արմենյան աշխարհակալության XIII սատրապությունն էր (Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան կեսում)¹³, ուրեմն, «հնդկաց» երկիրը, Մարաստանի, Արմենիայի և Խալդայների երկրի հետ միասին գտնվել է նույն տարածաշրջան-

⁷ Նույն տեղում, էջ 86:

⁸ Նույն տեղում, 87:

⁹ Նույն տեղում, III, II, 25: III, II, 27:

¹⁰ Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 52, 63; Ն.Ադոնց, Հայաստանի պատմություն. Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա., Եր., 1972, էջ 64-66: Մ.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 55:

¹¹ Xen., Cyr., III, II, 27; VI, II, 9:

¹² Xenophon, Anabasis (այսուհետև՝ Xen., Anab.) with an English transl. by L. Carleton, The Loeb Classical Library, Brownson, London, 1998, IV, III, 1-4 (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը Մ. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, այսուհետև՝ Անաբասիս, էջ 88-89):

¹³ Herodotus, The Persian wars (այսուհետև՝ Her.) with an English transl. By A.D. Gogley, The Loeb Classical Library, vol. I-IV, London, 1925, III, 94 (Հերոդոտոս, պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Մ. Կրկյաշարյանի, այսուհետև՝ Հերոդոտոս, Եր., 1986, էջ 197):

նում և, ամենայն հավանականությամբ, հարևան էր նրանց բոլորին: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ոչ միայն «հնդիկ»-ի երկրում վարձկաններ եղած խալդայները, այլև արմենները գիտեին այնտեղ տանող ճանապարհները:¹⁴ Ուրեմն, այն կարելի է տեղորոշել Հայկական լեռնաշխարհի այն մասում, որտեղ գտնվում էր սեպագիր արձանագրությունների լեռնի ցեղամիությունը: «Հնդիկ»-ի թագավորության այսպիսի տեղորոշմամբ է հասկանալի դառնում այնտեղ ոսկու առատությունը, որով հետաքրքրվում էր Կյուրոսը:¹⁵ Ըստ երևույթին, այդ ոսկին արդյունահանվում էր Սևանա լճից հարավ-արևելք գտնվող Սուրբի ոսկեհանքից: Այն շահագործվում էր շատ վաղ ժամանակներից,¹⁶ իսկ ուրարտական դարաշրջանում իր անունով Մճեա (կարդա՝ Os-kia/«ոսկյա») կոչվում էր համապատասխան լեռնաշղթան:¹⁷

Եթե «հնդիկ»-ի թագավորությունը նախկին լեռնի էր՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան կեսը ներառած XVIII Աքեմենյան սատրապությունը, ապա նրա «հնդիկ»-ները լինելու էին այդ սատրապության բնակչության մեծամասնությունը կազմած սասայեյրները: Սասայեյրների վերաբերյալ Հերոդոտոսի հաղորդած տեղեկություններից առավել ուշագրավ են հետևյալ երկուսը. 1. «Կալսիսից Մեդիա ավելի չէ՝ ճանապարհը, քայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ՝ սասայեյրները, սրանց միջոցով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա»:¹⁸

2. «Պարսիկները բնակվում էին մինչև Հարավային ծովը (Պարսից ծոց - Ս.Պ.), որը կոչվում է Կարմիր: Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից վերև սասայեյրները, սասայեյրներից վերև՝ կալսերը, տարածվելով մինչև հյուսիսային ծովը (Սև ծովը-Ս.Պ.), որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսը»:¹⁹

Գրեթե յոթ տասնամյակ առաջ Հ.Մանանդյանը ցույց էր տվել, որ սասայեյրների բնակեցրած տարածքը ներառում էր Կողքիսից Մարաստան տանող Ջավախք-Աշոցք-Շիրակ-Արարատյան դաշա-Շարուր-Նախճվան ճանապարհը,²⁰ իսկ Ի.Մ.Դյակոնովը սասայեյրներին տեղադրում էր ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների լեռնի երկրում:²¹ Ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ հրատարակած մեր հոդվածներից մեկում մենք, համամիտ լինելով հեղինակավոր այս պատմաբաններին, նաև ցույց էինք տվել, որ *սասայեյր* հնդեվրոպական ծագումով ցեղամունը ոչինչ ընդհանուր չունի այլ ստուգաբանություններ և տեղորոշումներ ունեցող *Սպեր* գավառանվան (Շուրոխի մեծ գետագավարի շրջանի անունն է՝ ծագած հ.-հ. **spēr*- «գալարել» արմատից) և *Իրեր* ցեղանվան ու *Իրերիա* երկրանվան (հմմտ. հայերեն *Վիրք* < **իվեր-ք*) հետ:²²

Ինչպես հայտնի է, հողագործության անցած ցեղախմբերն սկսեցին կրել այնպիսի անվանումներ, որոնք շեշտում էին իրենց տնտեսամշակութային տարանջատվա-

¹⁴ Xen., Cyr., III, II, 28; III, II, 29; III, II, 30. «Հնդիկ»-ի, նրա թագավորության և սրա բնակիչների մասին Քսենոփոնը տեղեկություններ կարող էր ստանալ «Հնդիկների երկրի ճանապարհն իմացող» և իրենց մոտ գերի եղած արմեններից՝ ամենայն հավանականությամբ, արմեն գեղջավազից և նրա որդուց (Xen., Anab., IV, V, 24; IV, V, 28-30; IV, V, 34-35; IV, VI, 1-3):

¹⁵ Նույն տեղում, VI, II, 1-3:

¹⁶ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. III, էր., 1977, էջ 697-698:

¹⁷ Ս. Պետրոսյան, Մարդուրի II-ի անդրսևանյան արշավանքի երթուղու շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1984, թիվ 2, էջ 178-179:

¹⁸ Her., I, 104 (Հերոդոտոս, էջ 46):

¹⁹ Նույն տեղում, IV, 37 (Հերոդոտոս, էջ 234):

²⁰ Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, էջ 25:

²¹ И. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ер., 1968, стр. 192, 240.

²² Ս. Պետրոսյան, Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 3, էջ 193-197:

ծությունը շրջակա տարածքների ոչ հողագործ ցեղախմբերից:²³ Այդպիսի պայմաններում է ստեղծվել *սասպեյր* (Σάσπειρες, Σάσπειροι) ցեղանունը, որի հիմքում, մեր կարծիքով, հ.-հ. *sas-per- կամ *sas-puer- նախաձևն է: Սրա առաջին բաղադրիչի համար հմմտ. հին հնդկ. sasa «սնունդ, ուտելի բույս», sasya «ցամբ, սերմ, հացահատիկ, ցորեն», ավեստ. hahya «հացահատիկ, արմուխք», գալլ. (s)asia «աշորա, հաճար», իսկ երկրորդ բաղադրիչի համար հմմտ. հ.-հ. *per- «ծին, ծնունդ» կամ *puer- «տղի, զարմ» արմատները:²⁴

«Մարդ»/«հացարույս» առասպելաբանական համադրման²⁵ հետևանքով հացահատիկի մշակությամբ զբաղված հողագործական հանրությունների (տոհմեր, ցեղեր, դասեր, ցեղախմբեր) կրած «հացային» անուններից հիշենք սեպագրային Աֆտիմո-ն և հետագա *Աշարունիք*//*Աշորնիք*//*Աշորնէք* գավառանունը:²⁶ Սրանցից առաջինի աֆրադրիչը նույնն է *աստուն*//*աշտուն* «ցամաք հաց» բառի արմատի հետ²⁷ (վերջածանցի համար հմմտ. *բրդուն*, *պասկուն*, *պարկուն*), երկրորդի հիմքում *աշարա*//*աշորա* «տարեկան, հաճար» բառն է:²⁸ Ասվածները թույլ են տալիս քսենոփոնյան «Հնդիկ»-ը համարել վերոհիշյալ անունների կազմած իմաստային դաշտի ևս մեկ ներկայացուցիչը, մասնավորապես նույն իմաստային դաշտին պատկանող *սասպեյր* ցեղանվան հետագա համարժեքը: Մեր կարծիքով, *Իνδοϛ*-ի հիմքում հայերեն **ընդիկ*/**ունդ-իկ* կամ **ընդի*/**ունդ-ի* նախաձևերից մեկն է: Ծագում ու պատկանելություն ցույց տվող -իկ վերջածանցի համար հմմտ. *գռնիկ*, *մարտիկ*, *ռազմիկ* բառերի, հայակազմ *խաչիչիկ*, *պարսիկ*, *կայսիկ* ցեղանունների, բայց հատկապես հայության տարրեր հատվածներին տրված *գեղնիկ*, *գոգիկ*, *վռչիկ* անունները:²⁹ Որ **ընդիկ*-ի կտրված կարող էր գոյություն ունենալ **ընդի* ձևը՝ կազմված -ի (<հ.-հ. *-(i)ia/*-(i)io)³⁰ վերջածանցով, ցույց են տալիս *գեղնիկ*-ի *գեղնի* և *գոգի* տարրերակները:³¹ Բացառված չէ նաև **ընդի*/**ընդիկ*-ի **ընդի*/**ընդիկ* տարրերակների գոյությունը ևս, որովհետև նրա հիմք *ունդ* «ուտելի սերմ, հատիկ» արմատն ուներ իր *հունդ* տարրերակը: Դժվար է գուշակել, թե Քսենոփոնի հայ տեղեկատուն այդ ձևերից որն է գործածել, բայց հույն պատմիչի ականջին այն հնչել է իրեն ծանոթ *Իνδοϛ* /«Հնդիկ»-ի նման:

Էթնոմի ցեղամիությունը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է երկմիասնական կառուցվածք՝ բաղկացած «Շարայի ցեղամիություն»-ից՝ արևմուտքում և «Գե-

²³ Я. Чеснов, О социальной мотивированности древних этнонимов, "Этнонимы", Сб. Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР. М., 1970, стр. 48-49.

²⁴ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 295:

²⁵ Հմմտ. մարդկանց վերաբերող անունը առնել «սերմը՝ ցեղը ջնջել» բառակապակցությունը (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977, էջ 601) և ածու բառը՝ կիրառված ոչ միայն բույսերի համար, այլև «ազգ սակաւաթիւ» (Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 21) և «ազգ» իմաստներով (Մովսիսի խորենացոյ պատմութիւն հայոց, Եր., 1981, Ա, գ):

²⁶ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 281-285:

²⁷ Նույնը, էջ 285, ծան. 175:

²⁸ Նույնը, էջ 281-283:

²⁹ Վերջիններիս մասին տե՛ս Հ. Մեճուրի, Երկեր, Եր., 1986, էջ 339:

³⁰ Գ. Զառուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 331:

³¹ «Բառագիրք Հայոց», Քննական բնագիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 64, 67, ծան. 210:

դամի ցեղամիություն»-ից՝ արևելքում:³² Առաջինի բնակիչները եղել են իրենց Հայկազն Շարայից սերած համարող ցեղերը (հմմտ. «Շարայի ծնունդը»), իսկ երկրորդինը՝ նույնպես Հայկազն Գեղամից իրենց սերած համարող ցեղերը (հմմտ. «ծովագերե-այսն... որք ի Գեղամայ»):³³ Ցեղամիության երկու մասերի միասնությունն է արտա-ցոված նրանց երկուսի համար կիրառված *Etsumi/hi* անվան մեջ՝ *Etsumi* և *Ueduri-Etsumi*: Ըստ երևույթին, Էթումիի երկմիասնական կառուցվածքը նկատի առնելով էր, որ Արարատյան դաշտի ծախսափնյակին տիրացած Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) այստեղ երկու հենակետային ամրոց էր կառուցել: Դրանցից Ար-գիշտիիսինիին, գտնվելով արևմուտքում, ուղղված էր բուն Էթումիի (Էրիախի-Շիրա-կով) և նրա բնակիչ «Շարայանների» դեմ, իսկ Էրեթումին, գտնվելով արևելքում, ուղղված էր Վեդուրի-Էթումիի (Սևանի ավազանով) և նրա բնակիչ «Գեղամյանների» դեմ: Ուշագրավ է, որ Ուրարտուի այս թագավորն իր արձանագրության մեջ հիշատա-կում է «Դիումիինի Իգանեցի թագավոր» արքա երկրի Էթումյան» (*Diušini 'Iganiehi LUGAL* ^{KUR} *Etsumi*)³⁴ կոչված մի անձի: Այս տիտղոսից բխում է, որ Էթումի երկմիաս-նական ցեղամիության մեջ գոյություն է ունեցել համաէթումյան բարձր մի պաշտոն, որի կրողը վերադաս է եղել մյուս բոլոր ցեղապետ-արքաների նկատմամբ:

Ի տարրերություն ճորդիս գետի ավազանում գտնված իր արևմտյան հարևան Դիաուխի ցեղամիության՝ Էթումին Ուրարտուի արքաներից կրած ծանր հարվածնե-րից հետո էլ շարունակել էր գոյատևել, իսկ Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-713 թթ.)՝ կիմերներից և Ատրեստանի թագավոր Սարգոն II-ից կրած պարտություններից, ապա և սկյութնե-րի՝ Առաջավոր Ասիայում հայտնվելուց հետո հնարավորություն էր ունեցել ոտքի կանգնելու և ամրապնդվելու: Ռուսա II-ի օրոք (մ.թ.ա. 685-645թթ.), երբ Ուրարտուն կորցրել էր հսկողությունը Արարատյան դաշտին հյուսիսից հարող շրջանների վրա,³⁵ Էթումի ցեղամիությունն սկսել էր ընդարձակվել՝ ընդգրկելով նախկինում իրեն պատ-կանած հարավային տարածքները: Ուրարտուն ի գորտ չէր կանխելու Էթումիի հե-տագա հզորացումն ու ընդարձակումը: Ըստ Ե. Գրեկյանի՝ հնագիտական տվյալների և ուշ ուրարտական պատկերագրության որոշ օրինակների հիման վրա կարելի է ենթա-դրել, որ անգամ Ուրարտական թագավորության անկման գործում իրենց դերակատա-րումն են ունեցել էթումցիները («Քերևս իրենց՝ սկյութների հետ միասին»):³⁶ Կարծում ենք, թե Արարատյան դաշտի ուրարտական ամրացված կենտրոնները զրավելու գոր-ծում գլխավոր դերում լինելու էին էթումցիները, ոչ թե հեծյալ սկյութները:

Էթումիի աստիճանական ընդարձակման մասին են խոսում նախ ուրարտա-կան արձանագրությունների տվյալները: Պարզվում է, որ Հրազդան քաղաքի շրջակայ-քը զբաղեցրած Քիեխումի երկիրն ավելի վաղ դուրս էր եկել Ուրարտուի կազմից և ընդ-գրկվել էր Վեդուրի-Էթումի ցեղամիության մեջ:³⁷ Ըստ երևույթին, Էթումիի ընդարձա-կումն ուղեկցվում էր հյուսիսից հարավ ցեղային տեղաշարժերով, որոնցով էլ պետք է բացատրել հյուսիսային ծագումով տեղանունների գոյությունը Արարատյան դաշտին հարող տարածքներում և բուն դաշտում: Դրա վկայություններից է Աղվերան բնակա-

³² Հմմտ. նույնպես երկմիասնական կառուցվածք ունեցած Հայասա-Ազի ցեղամիության հետ (տե՛ս *С.Петросян, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоиичных противопоставлений, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 3, էջ 77-78*):

³³ Խորենացի, Բ, Գ:

³⁴ *Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N 155 С.*

³⁵ *Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Ер., 1970, стр. 325.*

³⁶ Ե. Գրեկյան, Վանի թագավորության անկման շուրջ, «Հայկագուսիններ. առասպել և պատ-մություն», ԳԱԱ և ԵՊՀ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2012, էջ 59:

³⁷ *Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), стр. 433-435.*

վայրի անունը: Աղվերան<*աղուեր-ան. հմմտ. -ան տեղանվանակերտ վերջածանցը Ալեան, Դերջան, Երեւան, Սեւան և այլ տեղանուններում, իսկ *աղուեր<*ա-ղուեր//*ա-լուեր (ա հավելվածական ձայնավորով) հիմքի համար հմմտ. Սևանա լճի հարավային ափին տեղորոշվող սեպագրային Luertani (<*Luert-տո) ցեղանուն-երկրանունը:³⁸ Այս տեսանկյունից ուշագրավ են նաև ներկայիս Նախիջևանի երկրամասի Վանանդ տեղանունը (հմմտ. ներկայիս Կարսի նահանգի մոտ կեսը զբաղեցրած հին հայկական Վանանդ գավառի անունը), Շարուր գավառանունը (հմմտ. Շիրակի անվանադիր Շարայի անունը),³⁹ Արփա/Արփանեալ գետանունն ու տեղանունը (հմմտ. Աշոցք-Շիրակում Արփա լճանունը և Արփա գետանունը):⁴⁰ Այս տեսանկյունից պատահական չէ նաև, որ հին հայկական ավանդությունը խոսում է Գեղամ նահապետի՝ Գեղարքունիքից Արարատյան դաշտ վերադառնալու և Արմավիրում վախճանված քննելու մասին:⁴¹

Էթնունիի՝ դեպի հարավ ընդարձակված քննելու մասին է վկայում նաև հետևյալ փաստը: Ռուսա II-ի օրոք Կիլիկիայի երկրի դիմացի սրբավայրից Խալդիի կոտորը «վերաբնակեցվել» էր Ռուսախիմիլի (Թուրակ-կալե), որովհետև իշքուգույան թագավորի ավագ որդին՝ Շագան, մտել էր Մանա թագավորության կազմում գտնվող այդ երկիրը և զբաղեցրել «Աբայայի տեղը» (ըստ երևույթին, ցեղապետ-արքայի գահը): Այդ երկիրը գտնվելու էր Ուրմիա լճից արևելք կամ հյուսիս-արևելք՝ հյուսիսից Մանայի հարևանությամբ, իսկ Իշքուգույու//Իշքուգույ(ս)ում՝ հետագա Աշոցքում՝ ներկայիս Շիրակի մարզի հյուսիսում էր:⁴² Իրարից բավականաչափ հեռու գտնված ցեղային երկրներին ամռչված այդ փոփոխությունը կարող էր տեղի ունենալ միայն այն դեպքում, երբ ծագումով իշքուգույի թագավորը ներկայացնեք ամբողջ Էթնունին (ինչպես ավելի վաղ իգանիական ծագումով Դիոմիդին էր) և լինեք սկյութների դաշնակիցը:

«Հնդիկ» արքայի կերպարը նախատիպ էր ունենալու մ.թ.ա. VIIդ. կեսերից մինչև մ.թ.ա. VIդ. կեսերը Էթնունիում իշխած թագավորների, որոնք ժամանակակիցներն են եղել Մարաստանի Կիաքսարես ու Աստյուագես թագավորների, Աքեմենյան աշխարհակալության հիմնադիր Կյուրոս Մեծի և Արմենիայի (Հարավարևմտյան Հայաստանի) թագավորներ «Արմեն»-ի⁴³ ու նրա որդի Տիգրան Երվանդյանի: «Հնդիկ»-ի թագավորությունն իր գոյությունը շարունակել է Աքեմենյան աշխարհակալության ստեղծումից հետո ևս: Ըստ Քսենոփոնի՝ «Հնդիկ»-ի պատվիրակները եղել էին Լյուդիայի թագավոր Կրեստի մոտ և լրտեսել էին հոգուտ Կյուրոսի:⁴⁴ Իսկ Կրեստը պարտություն էր կրել և Կյուրոսի կողմից գերեվարվել մ.թ.ա. 546 թվականին:

Թե երբ էր անկախությունից զրկվել հայկական այս թագավորությունը, դժվար է ասել: Միայն ենթադրել կարելի է, որ հետագայում այն ենթարկվել էր հզորացած պարսիկներին, իսկ Դարես I-ի օրոք ընդգրկվել Աքեմենյան տերության XVIII սատրապետության մեջ՝ կազմելով սրա հիմնական մասը: Արմենիա անունը տարածվել էր նաև նրա վրա այն պարզ պատճառով, որ Արմինա/Արմենիայի նման նրա բնակչությունը

³⁸ Մ. Պետրոսյան, Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-Vդդ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 1, էջ 190, ծան. 21:

³⁹ Гр. Капанцян, Историко - лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 121-122.

⁴⁰ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները Հին Հայաստանում, էջ 301-302:

⁴¹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

⁴² Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 94.

⁴³ Քսենոփոնի «Կյուրոսեդիա»-ում Արմեն (Արմենիոս), այսինքն՝ «Հայ», կոչված Հայոց թագավորը Երվանդ Մակավակյացը չէ, այլ պատմիչներին Հայկակ կամ Մյուս Հայկ անունով հայտնի Հայոց նահապետը (Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 348-354):

⁴⁴ Xen., Cyr., VI, II, 9; VI, II, 13.

ևս կազմում էր միասնական հայություն՝ հայախոս էթնոսի բաղկացուցիչ մասը: Բացառված չէ, որ քսենոփոնյան «Հնդիկ»-ի ժառանգորդները եղել են Մեծ Հայքի բազմվորներին ենթակա «երկրորդական գահ»-ի տիրակալները:⁴⁵

КСЕНОФОНТСКОЕ “ЦАРСТВО ИНДОСА” И КЛИНОПИСНАЯ СТРАНА ЭТИУНИ

____ Резюме ____

____ С. Петросян ____

В “Киропедии” Ксенофонт сообщает, что халдаи - жители Армянского нагорья, иногда в качестве наемников служили у “Индийского царя”//’Ivδoς, что как они, так и армены имели постоянные сношения с “индийцами”. Это и побудило Кира просить халдаев и арменов дать ему проводников для сопровождения мидийско-персидского посла, который должен отправиться в страну “индийцев”. Эти обстоятельства говорят о том, что ’Ivδoς и “индийцы” имели отношения с халдаями и арменами. Значит, они не были жителями Индии (в Южной Азии), а жили на Армянском нагорье. По нашему мнению, эти “индийцы” населяли северо-восточную часть Армянского нагорья, которая находилась между страной халдаев (с запада), арменов (с юго-запада) и мидийцев (с юго-востока). Это- территория “страны Этиуни” урартских клинописных надписей, которая позже стала XVIII саспейрой Ахеменидской державы. Здесь вместе с алародиями и матиенями жили саспейры (Σάσπειρες, Σάσπειροι). Последний этноним состоит из компонентов *сас-* (<и.-е. *sas- “зерно, уражай”) и *пейр-* (<и.-е. *рег- “рождать, производить” или *рцег- “сын”). Из того же хозяйственно-культурного круга и из того же региона происходит и этноним ’Ivδoς. Этот этноним, вероятно, следует считать возникшим от имени *ընդի/*ընդիկ или *h(ը)նդի/*h(ը)նդիկ: Ср. арм. *ընդ*/*ընդի* “зерно” и суффиксы -ի, -իկ. Приведенные этнонимы семасиологически идентичны и обозначают общность оседлых земледельцев, которые занимались культивацией зерновых культур.

⁴⁵ խորհրդակցի, Բ, խոր, խտ, ծա: